

KOVÁCS BÁLINT

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY KATOLIKUS EGYHÁZ
ÉS A SACRA CONGREGATIO DE PROPAGANDA FIDE
A 18. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN¹

1. BEVEZETÉS

Erdély 17–18. századi történetét vizsgálva sajátos vallás- és egyháztörténeti folyamatnak lehetünk tanúi. A Moldva és Lengyelország területén élő örmény nép tömegesen telepedett le Erdélyben, ami után nem sokkal uniót kötött a katolikus egyházal. Oxendio Virziresco aladiai püspök, apostoli vikárius személyében önálló vallási vezetőjük volt, az önállóság azonban Virziresco halálával először átmenetileg, majd végérvényesen is elveszett. A dolgozatban bemutatok egy misszionáriust, Minas Barunt, akinek személye ehhez az időszakhoz vezet bennünket közelebb. A Virziresco halála utáni időszak problémákkal volt tele, a bizonytalansághoz hozzájárult, hogy vezető helyett átmeneti jelleggel Rómából, Velencéből, Lembergől misszionáriusok jöttek az örményekhez, hogy egyházukban tevékenykedjenek.

A vallás és egyháztörténeti folyamat azonban részleteiben máig nincs tisztázva. Lukácsy Kristóf a 19. században megjelent latin nyelvű munkájával a főbb kérdéseket és problémákat leírta, művét gyakorlatilag mint alapmunkát a mai napig használja a nemzetközi szakirodalom.² Mintegy 15 évvel ezelőtt jelent meg Gregorio Petrowicz olasz nyelvű munkája (amely a lengyelországi örmények egyháztörténetét monografikusan bemutató sorozatának 3. része),³ amely egy-egy fejezetben az erdélyi örmények egyházára is kitér. Míg Lukácsy Kristóf munkája a források feltüntetésének hiánya miatt nehezen kezelhető, addig Petrowicz értekezése a történetírás kritériumainak jól megfelel, bőséges forrás-használatával és irodalmával alapos munkát adott közre. Az erdélyi örmények egyháztörténetének témájában átfogó, modern, magyar nyelvű tudományos jellegű közlés eddig nem született. A 19. század második felében és a 20. század első éveiben több munka is napvilágot látott, amelyek az erdélyi örmények történetével, egyházával és kultúrájával foglalkoztak. Ezek azonban általában nép-

---

1 A témában való kutatásomat a Ceepus-ösztöndíj segítségével Erdélyben, a Tempus Közalapítvány Erasmus-ösztöndíjának segítségével Németországban, illetve a Magyar Ösztöndíj Bizottság támogatásával Rómában végeztem 2002 tavaszától kezdve 2004 nyaráig. Támogatásukat ezúton is nagyon köszönöm.

2 Lukácsy, *Christophorus*: Historia Armenorum Transilvaniae. Vienna, 1859.

3 Petrowicz, *Gregorio*: La Chiesa Armena in Polonia e nei paesi Limitrofi. Parte terza. 1686–1954. Roma, 1988.

szerűsítő jellegűek, részben amiatt jöttek létre, mert az örmények erre a korra elvesztették anyanyelvüket, asszimilálódtak, így ezekkel a művekkel a szerzők az ősök és a nép hagyományira, kultúrájára kívánták felhívni a figyelmet.⁴

A szakirodalom biztató és kevésbé biztató volta mellett gazdag források állnak rendelkezésre, az első évtizedek eseményeiről különösen a Sacra Congregatio de Propaganda Fide (magyarul: Hitterjesztés Szent Kongregációja) Történeti Levéltára, illetve részben a Vatikáni Levéltár tartalmaz igen bőséges anyagot. Az eddig vizsgált erdélyi, illetve magyarországi levéltárak az örmények vonatkozásában inkább csak a 18. század közepétől tartalmaznak jelentősebb mennyiségű forrásanyagot.

Forrásgyűjtemények tekintetében azonban nagy hiányosságot mutat a téma. A jezsuita Nicolaus Nilles 1885-ben megjelentetett egy forráskiadványt a Szent Korona országaihoz tartozó keleti egyházakról: ebben az erdélyi örményekről is közöl néhány forrást, amelyek nagyon jól hasznosíthatóak a dolgozatom időszakát tekintve is.⁵ Eddig egy román forráskiadványban találtam egy olyan forrást, amely kifejezetten erdélyi örményekre vonatkozik és eredetije a Bécsi Nunciatura levéltárának 196-os kötetében található, azonban ez 1780-ból való, így dolgozatom korszakához nem kötődik szorosan, bár nem haszontalan, mert ír a letelepedésről is.⁶ Tóth István György forrásgyűjteményei pedig korszakunk és az örmények tömeges megjelenése előtti időszakról közölnek forrásokat, így az erdélyi örményekre ott sem találtam adatokat.⁷ Hasonlóan nincsenek az erdélyi örményekre vonatkozó források, ha más európai örmény közösségekre vonatkozó forrásközléseket lapozunk át.⁸

4 Elsősorban az alábbiakra szeretném felhívni a figyelmet: *Ávedik Lukács*: Az örmény kereszténység eredete. Erzsébetváros, 1904.; *Ávedik Lukács*: Szabad királyi Erzsébetváros Monográfiája. Szamosújvár, 1896.; *Éble Gábor*: A szamosújvári Verzár család. Bp., 1915. *Lukácsy Kristóf*: Emlékezetek az erdélyi örmények mult életéből. Bécs, 1859.; *Lukácsy Kristóf*: Adalékok az erdélyi örmények történetéhez. Kolozsvár, 1867.; *Merza Gyula*: Az örmény püspökség. Kolozsvár, 1902.; *Merza Gyula*: Az örmény betelepülés története Magyarországon és a szamosújvári örmény kath. püspöki, illetőleg vikáriusi szék. Vác, 1913.; *Szongott Kristóf*: A magyarországi örmények Ethnographiája. Szamosújvár, 1903.; *Szongott Kristóf*: Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900. Szamosújvár, 1901. Ezeket a műveket összefoglaló bibliográfia: *Ávedik Félix*: Magyar-örmény bibliográfia. In: *Az örmények*. Szerk. Hermann Antal, Hovhannesian Eghia. Bp., 1921.

5 *Nilles, Nicolaus*: Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani. Volumen II. Oeniponte, 1885. 915–936.

6 Csiki Marcell erzsébetvárosi pap jelentése. (Relatione data da P. Marcello Csiki Sacerd. Armeno di Elisabetopoli – 11 Jugl. 1780) *Dumitriu-Snagov Ion*: Români în archivele Romei. (Secolul XVIII.) Bucuresti, 1973. 302–307.

7 *Tóth, István György*: Relationes missionariorum de Hungaria et Transylvania 1627–1707. Roma–Bp., 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Fontes 1.), valamint *Tóth, István György*: Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania 1572–1717. I. Roma–Bp., 2002. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Fontes 4.)

8 Például: *Bischoff, Ferdinand*: Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. Wien, 1865. (Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen. Band 32.) 1–155.

2. AZ ERDÉLYI MISSZIÓK ÉS A SACRA CONGREGATIO DE PROPAGANDA FIDE

Erdély multikonfesszionális terület volt az újkorban. Ezt a történetírás szemszögéből talán közhelyszerűnek tűnő megállapítást források és szakirodalmi említések végtelen sorával lehet igazolni. Korszakunkat vizsgálva példaként Rudolf Bzenszkyt, a cseh nemzetiségű jezsuita misszionáriust említem meg, aki a 18. század első évtizedeiben tevékenykedett Erdélyben. Egy általa írt 40 oldalas missziós jelentés 12 fejezetben mutatja be a különböző erdélyi vallásokat és népeket, részletes képet adva a zsidók, cigányok, románok, luteránusok, neoariánusok, kálvinisták, anabaptisták, örmények és bulgárok egyházi közösségeinek helyzetéről.⁹

Ezek a vallási közösségek fontos szerepet játszottak a római katolikus egyház tevékenységében, az egyház missziós tevékenységének célcsoportjait képezték. A 17. századtól az 1622-ben alapított, Rómában székelő „Sacra Congregatio de Propaganda Fide”-nek (magyarul: Hitterjesztés Szent Kongregációja) illetékességi körébe tartozott a világ misszióinak felügyelete. A római központ azonban korántsem jelentett elérhetetlen messzeséget az egyes missziós állomások számára. A kongregáció levéltárát vizsgálva könnyen észrevehetjük, hogy a pápa hatalma át tudta fogni a missziók segítségével az egész akkor ismert világot, az erdélyi missziós állomásokra is eljutott Róma parancsa ugyanúgy, mint mondjuk Tibetbe vagy Kínába.¹⁰ Így dolgozatom témájában is igen gazdag, sok esetben hónapról hónapra követhető eseménysorok rekonstruálhatók.¹¹ A kongregációnak 13 bíboros, a titkár és néhány prelátus volt a tagja, elvileg a pápa elnökölt a kongregáció ülésein, a „*Congregatio Generale*”-kon, azonban ez inkább csak névlegesen valósult meg. A 13 bíborosnak megfelelően az akkor ismert világot 13 részre osztották, amelyek misszióját az ő felügyeletükre, valamint az egyes nunciások, illetve pápai helynökök ellenőrzésére bízták. A 13 területből 8 Európában volt, tehát nemcsak a „hitlenek” megtérítése, hanem a protestánsok rekatolizációja és az ortodox közösségek uniója is kitűzött cél volt. A Propaganda Fidének volt egy másik szervezete is, a „*Congregazione Particolare*”, ahol azokat a kérdéseket tárgyalták meg, amelyek sajátos missziós ismereteket igényeltek, emiatt a témához „szakemberekre” is szükség volt. Több jegyzőköny-

9 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Collectio Hevenesiana Cod. 16. fol. 1–40. A forrás címe: „*Origines propagationis variae fidei in Transylvania.*” Bzenszky erdélyi működéséről bővebben: *Molnár, Antal*: Rudolf Bzenszky SJ (1651–1715) ein tschechischer Missionar und Geschichtsschreiber in Siebenbürgen. In: *Lesestoffe und kulturelles Niveau des nideren Klerus*. Hg. Monok, István. Szeged, 2001. 67–78.

10 *Tóth István György*: A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700. Századok 138(2004) 844–845.

11 A levéltár használatához nélkülözhetetlen segédkönyv: *Kowalsky, Nikolaus–Metzler, Josef*: Inventory of the Historical Archives of the Sacred Congregation for the Evangelization of Peoples or „de Propaganda Fide”. Rome, 1983. (Studia Urbaniana 18.)

vet is átvizsgáltam, a lengyelhoni örményekkel, illetve a magyarországi görög uniáltakkal több ülésen is foglalkoztak, azonban az erdélyi örmények egy alkalommal sem kerültek szóba.¹²

A kongregáció megalakulása után Magyarországgal is elkezdett foglalkozni. A 17. században az ország mindegyik része, a Királyi Magyarország, az Erdélyi Fejedelemség és a török hódoltság is missziós területnek számított.¹³ A török kiűzésével, a katolikus egyház szervezetének helyreállításával ezen területek missziós jelentősége bár csökkent, a különböző keresztény felekezetek miatt továbbra is nagy érdeklődést mutattak például Erdély iránt a Hitterjesztés Szent Kongregációjának bíborosai, ahol a görög ortodoxok mellett az örmények is fontos missziós tényezők voltak.¹⁴ A 17. század közepére a kongregáció ügymenete kialakult, ami miatt hatékonyabban bár, de jóval nehezkesebben is működött. A nehezkesség a 18. századra fokozottan igaz. Egyre több irat, levél, jelentés érkezett a testülethez, amelyek egy idő után felgyülemlettek, egy részét nem tudták megtárgyalni, a levéltárba küldték,¹⁵ a válasz nélkül maradt missziósok pedig ekkor még bizonyára nem sejtették, hogy jelentéseikkel így is igen nagy kincset halmoztak fel a történettudománynak. Ilyen levelekkel Magyarország és az erdélyi örmények esetében is sokszor találkozunk. Elméletileg minden területnek volt egy felelős bíborosa a testületben, azonban Tóth István György közel-múltban megjelent tanulmányában azt írta, hogy 1622-től 1700-ig 48 bíboros referálta a Propaganda Kongregáció központi ülésein a magyar ügyeket, amelyből sokkal inkább az látszik, hogy a térségnek nem volt egy állandó „szakértője” a bíborosok között.¹⁶

A Hitterjesztés Szent Kongregációja (mint a missziószervezés központja) mellett, illetve vele együttműködve a szerzetesrendek töltöttek be fontos szerepet, mint a missziók helyi állomásai, a néppel ők álltak közvetlenül kapcsolatban. Erdély esetében a ferences, pálos és jezsuita misszionáriusok tevékenysége

12 Archivio Storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (Roma) (a továbbiakban APF), Congregazione Particolare (a továbbiakban CP) vol. 48. (1707–1719) fol. 296: a leMBERGI örmény érsek ügyei.; APF CP vol. 64. A leMBERGI rutén-örmény kollégium ügyei, például fol. 41r–47v a kollégium regulája található. APF CP vol. 65. szintén a leMBERGI rutén-örmény kollégium ügyeit tartalmazza. 1723-ból például fol. 304r–305v oldalakon a kollégiumban működő személyek és tanulók névsora (*Catalogus Personarum quae modo reperiuntur in Collegio Pontificio Leopoliensi*), ekkor 10 örmény rítusú növendék tartozott a kollégiumhoz, akik közül egy sem volt erdélyi örmény. APF CP vol. 133. fol. 270–310: lényegében a magyarországi görög uniáltak ügyei.

13 *Molnár Antal*: Katolikus Missziók a hódolt Magyarországon. I. (1527–1647) Bp. 2002. 199–203. Nem kívánom a Propaganda Kongregáció alapításának és működésének körülményeit részleteiben ismertetni, ezekről, a kongregáció 17. századi működéséről és a továbbvezető irodalomról bővebb anyagot találhatunk Molnár Antal hódoltsági missziókat bemutató monográfiájában.

14 *Tóth István György*: Raguzai Lajos, a hódoltság utolsó misszionáriusa. Egyháztörténet (Miskolc) 2000. 10–48.

15 *Tóth István György*: A szaggatott kapcsolat... i. m. 851.

16 *Tóth István György*: A szaggatott kapcsolat... i. m. 863.

érdemel figyelmet, illetve az örmények esetében a mechitarista szerzetesrend (ez utóbbira később fogok visszatérni), de részben megemlíthetők a piaristák is.¹⁷ Ezen rendek történetéről disszertációk, tanulmányok, monográfiák sokasága látott napvilágot, itt csak a fontosabb elemek kiemelésére van lehetőségem, kiegészítve eddig nem ismertetett forrásokkal.

A magyarországi *ferencesek* a 18. században több ágra bomlottak fel, így beszélhetünk obszerváns, reformált konventuális és kapucinus ferencesekről. Erdélyben 1640-ben önálló ferences őrség (custodia) alakult, amely a 18. században provinciává fejlődött, az 1729-ben létrejött provinciát Stephanita Provinciának nevezték el. A ferencesek missziós tevékenységét jól illusztrálják azok a missziós jelentések, amelyeket rendszerint évről évre elküldtek Rómába, leírva hogy hol, mennyi lelket tudtak megtéríteni, a szentségek kiszolgáltatása mennyire volt eredményes. Egy 1707-es forrásban 270 áttért hívőről értesítik a kongregációt, akik között lutheránusok, kálvinisták, görögkeletiek, anabaptisták, zwingliánusok, aposztáták és zsidó vallásúak is voltak.¹⁸ Egy másik jelentés, amely, a „missziók gyümölcse” („Fructus Missionum”) címet kapta, bár a 18. század második feléből, 1774-ből való, szintén kiválóan illusztrálja a ferencesek 18. századi erdélyi missziószervezését.¹⁹ Ebből megtudjuk, hogy a Szent István (Stephanita) Provinciához tartozó ferencesek egy év alatt a „kálvini eretnekek” közül 318 lelket, a „lutheri szektából” 239 lelket, az arianizmusból 57 lelket térítettek meg, míg 43 lelket visszatérítettek a „hit uniójába” a „szakadárok” közül.²⁰ Pontosán leírták azt is, hogy hány lelket gyónattak meg, hány ember járt hozzájuk katekézisre. Településekre lebontva megtudjuk, hogy hol voltak missziós jellegű állomásaik (összesen 26 település), ezeken túl 8 helyen iskolát is fenntartottak, ahol mintegy 2120 ifjú tanult.²¹ Többször találkozunk a jelentésekben a megtérített személyek névsorával is.²² A *pálosok* tevékenységéről is értékes információkat kaphatunk, ha az évről

17 A piaristák alapvetően tanítással foglalkoztak, de missziós tevékenységükről is találunk adatokat. Pl. APF Scrittura riferite nei Congressi (a továbbiakban: SC) Ungheria-Transylvania vol. 5. 305r–306r. A besztercei piaristák jelentése az 1718–1746 közötti időről. Összesen mintegy 63 embert térítettek meg ez idő alatt, akik között sok száz nevűvel találkozunk. Innen is látszik, hogy nem ezt tekintették fő feladatuknak, a többi szerzetesrend évente foglalkozott annyi személy misszionálásával, mint a piaristák 28 év alatt.

18 APF SC Ungheria-Transylvania vol. 3. fol. 280r–281r.

19 APF SC Ungheria-Transylvania vol. 5. fol. 338rv.

20 Uo. fol. 338r: „E calviniani haeresi: 318, e lutherana secta: 239, ex arianismus: 57, schismatici ad unionem Fidei reducti: 43.”

21 „Civitatibus: Sabaesii, Saxopoli, Media et Segesvárini. Oppidis: Déés, Déés-Akna, Vajda-Hunyad, Fagaras, Thoroczkó, Szék, Illye, [Hupes]. In Pagiis: Kapus, Görgény, Porumbach, Kide, Almakerek, Gógány Várallya, [Náznány]. In Passibus [...] ad Moldaviam et Valachia: Radna, Tömös, Tötsvár, [Hubra Turris]. Scholas Humaniores [...]: Primam Csikiensem, Secunda est Mikháziensis, Tertia Estelnekiensis, Quarta Gyergyószárhegyiensis, Quinta Déésiensis, Sexta Fagarasiensis, Septima Vajda Hunyadiensis, Octava Szászváriensis.”

22 Pl. APF SC Ungheria-Transylvania vol. 5. fol. 74r–75v.

évre Rómába küldött – rendszerint a megtérítettek névsorával ellátott – missziós jelentésiket végiglapozzuk.²³

A jezsuiták a 18. századi Magyarországon mind létszám, mind tevékenység szempontjából fénykorukat élték. Azonban míg például a Dunántúlon 5 kollégium működött, addig Erdélyben csak 1-et hoztak létre Kolozsvárott, de emellett működött 6 rendház és missziós állomás is. A rendtagok száma a feloszlatakor, 1773-ban: 79 pap, 7 magiszter, 15 segítőtestvér, tehát összesen 101-en voltak. A munkaterületük pedig a tanítás, nevelés és lelkipásztorkodás volt, de emellett komoly szerepet játszottak a tudományos életben is. Kolozsvárott nyomdát üzemeltettek.²⁴

3. ÖRMÉNYEK ERDÉLYBEN

Az örmények erdélyi jelenléte már a középkortól ismert tény, tömeges megjelenésük azonban a 17. század második felére datálható. A galíciai-moldvai örmények feltételezhetően legkésőbb a 14. században kisebb csoportokban már bevándoroltak Erdélybe, a szász városok közelébe, hogy a keleti kereskedelemben részt vehessenek. Elsősorban brassói és besztercei jelenlétükről lehet a forrásokból értesülni.²⁵ Emellett örmények éltek még Moldvában, a közeli Bukovinában is, ahol Szucsava volt a központjuk.²⁶ A 17. században főleg innen tömegesen telepedtek be Erdélybe. Korábban a betelepüléssel foglalkozó munkák 3000 örmény család, azaz 15 000 örmény betelepüléséről adtak számot, amelyet 1672-höz kötöttek, I. Apafi Mihály (1661–1690) fejedelem letelepítő okmányához.²⁷ Egyesek szerint ez a dátum azonban csak egy hosszabb letelepedési folyamat tipikus konkretizálása, amely az egyes nemzetiségek történeti tudatában a letelepedési hagyományoknál jelenik meg.²⁸ Egy 18. századi forrás hasonlóan köze-

23 Példaként említem az alábbiakat: APF SC Ungheria-Transylvania vol. 4. fol. 328–332. (1721-ben írt jelentés.); APF SC Ungheria-Transylvania vol. 5. fol. 296r–298v. (1745-ös jelentés, az adott évben mintegy 70 személyt térítettek meg); APF SC Ungheria-Transylvania vol. 5. fol. 329r–334v. (1747-es jelentés.); APF SC Ungheria-Transylvania vol. 5. fol. 456v–457r. (1759. márc. 27-én kelt missziós jelentés a megtérítettek névsorával együtt.); APF SC Ungheria-Transylvania vol. 6. fol. 130v–131r.

24 *Bangert, William V.*: A jezsuiták története. Bp., 2002. 275–277.

25 *Schünemann, Konrad*: Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias. In: A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. Szerk. Angyal Dávid. Bp., 1933. 216–217.

26 Az örmények újkori (bár főleg a 18. századi és későbbi időszakról szóló) közép-európai jelenlétéről összefoglaló rövid értekezés: *Suttner, Ernst Christian*: Zur Geschichte kleinerer religiös-ethnischer Gruppen in Österreich–Ungarn und in den Nachfolgestaaten. Ostkirchliche Studien 38(1989) 105–135.

27 Például: *Ávedik L.*: Szabad királyi Erzsébetváros... i. m. 56–60. *Sabau, Nicolae*: „Armenopolis” oder das Barock in Gherla. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 14(1991) 48.

28 *Daniel Bein*: Armenier in Siebenbürgen. Anmerkungen zur Identität einer „kleinen Minderheit”. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 21(1998). Heft 2. 149.

líti meg a kérdést, ugyanis „1650 körül”-t ír az örmények Moldvából való letelepedésére.²⁹

Konrad Schünemann 1933-ban kifejtette, hogy az első „szakirodalmi” említés a betelepülő örmények 3000 családjával kapcsolatban Illés András 1730-ban megjelent munkája,³⁰ akitől Benkő József vette az adatokat és jelentette meg ismét 1778-ban Erdélyről szóló munkájában,³¹ ezekkel mintegy tradícióvá, hagyománnyá vált a történetírásban az örmények ekkora számban való letelepedése, amely adatot a 19–20. században is alkalmaztak.

Ezzel szemben a forrásokat vizsgálva Pál Judit egészen más megállapításokat tett az örmények betelepülésével kapcsolatban. 1715–1716-os évekből fennmaradt népszékszámításokban 320–340 örmény család szerepel (ami 1400–1800 lelket jelenthetett), így szerinte aligha lehetett 3000 család (mintegy 15 000 lélek) 3-4 évtizeddel ezelőtt, a betelepüléskor. Felhívja a folyamatos betelepülésre is a figyelmet, tehát nem az egy évben való „beözönlés” lehetett jellemző, hanem sokkal inkább egy folyamatos bevándorlás a 17. században és a 18. század első évtizedeiben. A folyamatos bevándorlás hatására nőhetett meg az örmények népességszáma 1750-re, amikor mintegy 890 család, azaz 3500–4500 örmény élhetett Erdélyben.³²

Ezt erősíti meg egy, a témában eddig ismeretlen forrás, Antalffy János püspök (1724–1728) levele, amelyet 1726 december 1-jén írt és Rómába küldött.³³ Ebben azt írta, hogy Szamosújváron 70 vagy 80 örmény család élt, hasonlóan Erzsébetvároshoz, ahol szintén ennyien éltek. Csíkszépvizen 20 család, Görgényszentimrén 8 vagy 9, Kantavásárhelyen 6 család élt ugyanebben az időben. Megemlítette Gyergyószentmiklós vagyonos családjait is, innen azonban pontos számadatokat nem közölt. Antalffy püspök tehát összesen közel 200 családot említ, Gyergyószentmiklóst kihagyva. Ezzel szintén Pál Judit eredményeit támasztom alá, és továbbra is fenntartható, hogy a 18. század első évtizedeiben valóban csak pár száz örmény család élt Erdélyben.³⁴

Utóbbi forrás átvezet bennünket az örmények által lakott területek kérdésére. Mint betelepülők, „honfoglalók”, az első időkben minden bizonnyal nem rendel-

29 Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano) (a továbbiakban: ASV), Archivio della Nunziatura in Vienna (a továbbiakban: Arch. Nunz. Vienna), vol. 196. fol. 147r. („*Brevis descriptio Status Armenorum in Transilvania degentium*”)

30 *Ilia Andreas*: *Ortus et Progressus variarum in Dacia gentium et religionum*. Claudiopoli, 1730.

31 *Benkő Josephus*: *Transilvania sive magnus Transilvaniae principatus I*. Vindobonae, 1778.

32 *Pál Judit*: Az erdélyi örmények népességszámának alakulása és szerkezete a 18. században. Erdélyi Múzeum 59(1997) 104–120. Más szempontból, de lényegileg ugyanezt a kérdéskört elemzi: *Pál, Judit*: *Armenier im Donau-Karpaten-Raum im besonderen in Siebenbürgen*. In: *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*. Hsg. Löwe, Heinz Dietrich–Töntsche, H. Günther und Troebst, Stefan. Köln–Weimar–Wien, 2000. 121–139. Illetve a szerző jelen kötetben levő tanulmánya.

33 APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (a továbbiakban: SOCG) vol. 661. fol. 219rv.

34 Feltételezni lehet egy olyan variációt is, hogy az örmények bevándoroltak a 17. században Erdélybe, majd innen továbbvándoroltak még a század folyamán Lengyelországba, emiatt a 18. század eleji összeírásokban már nem jelennek meg.

keztek állandó központokkal. Antalffy János fenti levele 6 települést említ örmény szállásterületként. Egy 1715-ös összeírás ezek mellett megemlíti még a következő településeket is: Bonyha, Petelye, Falfalu, Csíksomlyó, Brassó. (Bár például Brassóban mindössze 2 örmény család volt, Csíksomlyón pedig 4 család.³⁵) Ezek mellett fontos Besztercét is megemlíteni, amely a 17. század végéig gyakorlatilag az örmények központi szerepet betöltő települése volt. Azonban 1712-ben pestis tört ki, a város lakosai az örményekre – mint idegen népekre – fogták a halálos betegség megjelenését, így 24 órán belül el kellett hagyniuk a várost.³⁶ Besztercéről Szamosújvárra menekültek, ahol kiépítették az erdélyi örmények központi települését. Ez volt Oxendio Virziresco apostoli vikárius székhelye is, aki Rómából külön egy Alexa nevű építésszt hozott a város megépítésére, így egy egyedülálló barokk városközpont jött létre.³⁷ Szamosújvár mellett Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz voltak azok a települések, amelyeket 18. századtól erdélyi örmény településekként szokás említeni. Ezek közül város volt az első három település,³⁸ míg Csíkszépvíz falusias jellegű maradt mindig. Egy 18. századi forrás szerint Csíkszépvíz nyomorúságos képet mutatott, és temploma leromlott állapotban volt.³⁹ Erzsébetvárost a 18. század első feléig Ebesfalvának hívták, középkori fennállásáról egy előkerült templom régészeti feltárása során nemrég újabb adatokat ismerhettünk meg.⁴⁰ Az örmények betelepülésével azonban nem csak a város neve változott meg. Eredetileg

35 MOL F 49 Gubernium Transilvanicum – 35. csomó. 13. sorsz. (Mikrofilmtár: 8651-es tekercs 1–10.)

36 Forrásokkal illusztrálva az eseményről bővebben lehet olvasni: *Bartelmäss, Martin*: Die Ausweisung der Armenier aus Bistritz in Folge der Pest im Jahre 1712. In: Programm des evangelischen Obergymnasiums [...] dann der evangelischen Mädchenschule A.B. zu Bistritz. Bistritz, 1897. 5–17. A pestis örményektől való eredetét mutatja be az alábbi forrásrészlet (*Bartelmäss*: i. m. 16.): „Hogy pedig az Eörménység által inficiáltatott legyen szegény városunk, azt könnyű lesz bizonyítani, az minthogy már de factis az nállunk levő Németh Urak s tiszték hiteles Attestatiójokkal commandérozó Generalis úrnak ő excellentiájának remonstráltak s declaráltak. Mert ugyanis az elmúlt Szeptemberben a Fah utzában a Kriszta nevű Örmény szállásán holt meg hirtelen két Leány, azután csak hamar még más örmény Quartélyában 12 óra alatt két Gyermekek, kik az megnevezett Kriszta örmény familiájával társalkodtanak volt.”

37 *Pop, I. Virgil*: Armenopolis, eine barocke Gründungsstadt. Zeitschrift für Sienbenbürgische Landeskunde 21(1998) Heft 2. 168–191. Szamosújvárról a legjelentősebb eddig megjelent munka: *Szongott Kristóf*: Szamosújvár... i. m.

38 ASV Fondo Missioni fasc. 106. (oldalszámozás nélkül) Gli Armeni in Transylvania hanno tre Citta, la prima delle quali, e la principale é Armenopoli, la seconda Elisabettopoli e la terza Georgia. A Vatikáni Titkos Levéltár Fondo Missioni kötetéből – gondolva arra, hogy az örmények is missziós problémát jelentettek a Szentszéknek, átnéztem az alábbiakat: vol. 1, vol. 29, vol. 39, vol. 57, vol. 63, vol. 64, vol. 72, vol. 106. Az erdélyi örményekre azonban csak a 106-os kötet tartalmaz elszórt forrásokat, ezek is oldalszámozás nélküliek és elsősorban a későbbi korszakokból maradtak fenn (18. század második fele). Az állomány megismeréséhez kiváló segédlet: *Hoberg, Hermann*: Der Fondo Missioni des Vatikanisches Archivs. Euntes Docete 21(1968) 97–107.

39 ASV Arch. Nunz. Vienna vol. 196. 148v–149r.

40 *Besliu, Munteanu von Petre*: Die Kirche des mittelalterlichen Eppeschorf. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 18(1995) Heft 1. 1–11.

az Apafi családhoz tartozó „ebesfalvi uradalmat” az örmények megvették és a 18. század folyamán nagy gazdagságot tükröző várost építettek itt, a város szabad királyi városi kiváltságokat szerzett.⁴¹ A városban az örmények mellett más nemzetiségek is laktak – mintegy kicsiben tükrözve a soknemzetiségű Erdélyt. Egy 1820-ban keletkezett plébániai leírás a városban a beszélt nyelvekről szólva felsorolja az örmény, magyar, vlach (román), német és hivatali nyelvezetként a latin nyelvet.⁴² Ez tükrözi a város nemzetiségi összetételét is, örmények, szászok, magyarok, románok laktak a városban.

Nem hanyagolható el a az örmények gazdasági jelentősége sem. A kereskedelem volt elősorban fő tevékenységi körük, egy idő után monopóliumokra is szert tettek. Moldvából vásárolták a szarvasmarhát, lovat, juhot és Magyarországon, Bécsben, Lipcsében adták el. Ezenkívül kereskedtek bőrökkel, vasáruval, viasszal, mézzel, hallal is. Az örmények vagyonosabb rétegét a kereskedők, tímárok és részben a szűcsök képezték. Tőkeerőre nézve így nagy súlyt képviseltek, 1700-ban ugyanannyi adót fizettek, mint a szebeni és háromszor annyit, mint a brassói görög kompánia.⁴³ A székelyföldi örmények kezdetben az erzsébetvárosi örmény bíró joghatósága alá tartoztak, de már az 1715. évi összeírás külön említi a gyergyószentmiklósi és szépvízi örmény bírót is. Bár ez utóbbi két helynek nem sikerült a Szamosújvárhoz és Erzsébetvároséhoz hasonló privilégiumokat megszerezni, a széktől való bizonyos fokú önállóságukat elismerték. 1796-tól mindkét helységben kereskedelmi bíróság, Mercantile Forum működött. A bűnügyeket leszámítva minden örménnyel kapcsolatos ügyben itt döntöttek.⁴⁴

41 A 19. század végén monográfia jelent meg a városról: *Ávedik L.*: Szabad kir. Erzsébetváros... i. m.

42 Erzsébetvárosi Örmény Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban: EÖKÉL). Kéziratok. 3-as számú kézirat. Descriptio parochiae Elisabethopolitanae. A forrást nehéz hozzáférhetősége miatt idézem: „Sectio 1. Caput 3. Lingua principalis in hac Ecclesia est Armena, non tamen illa quam scripturasticam dicimus, sed composita quaedam, ex hac vulgari, quo civilis vocatur, Armenice Ascharapar. Lingua accessoria quas populus bene loquitur Hungarica est, et Valachica nec penitus ignotae Germanica et Latina.”

43 Lásd bővebben: *Trócsányi Zsolt*: Habsburg-politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740. Bp., 1988. 265., a gyergyószentmiklósi örményekről is átfogó képet ad: *Tarisznyás Márton*: Gyergyó történeti néprajza. Bukarest, 1982.

44 Az erdélyi örmények jogi helyzete és kiváltságaik rendszere sajátos jogtörténeti kérdéseket vet fel. Források ehhez is szép számmal állnak rendelkezésre, részben a helyi, örmény könyvtárakban és levéltárakban, de fontos a bécsi udvarral és a Habsburg-kormányzattal való kapcsolatukhoz a bécsi gyűjteményeket is vizsgálat alá venni. Egy, a Hofkriegsrathoz címzett panaszukra Kas Géza hívta fel figyelmemet, amelyet ezúttal is nagyon köszönök. Österreichischen Staatsarchiv (Wien), Kriegsrarchiv, Hofkriegsrat Protokollen Expedit. Bd. 415 (1702), 714. rv. (Dátum: 1702. 11. 24.)

4. AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY KATOLIKUS EGYHÁZ

4.1. A kezdetektől Oxendio Virziresco haláláig (1715. március 10.)

Az örmények gregoriánus-örmény keresztényként vándoroltak be Erdélybe. A vallásalapítót, Világosító Szent Gergelyt – akiről a vallást gregoriánusnak nevezik – a második „világosítónak” tartják számon az örmények, Szent Bertalan és Júdás Tádé apostolok állítólagos örményországi tevékenysége után. Világosító Szent Gergely keresztelte meg III. Trdat örmény királyt (298–330), amely után az örmény nép is felvette a keresztény hitet.⁴⁵ Így a kereszténység mint államvallás Örményországban már korábban megjelent mint nyugaton, Európában. Az arianizmus szemben kiálltak az örmények 325-ben a nikaiai egyetemes zsinaton. Kapcsolatba kerültek a monofizitizmussal, a monofizitizmus elméleti megoldását létrehozó khalkédóni egyetemes zsinaton 451-ben azonban nem tudtak részt venni az örmények, a szasszanida perzsák ellen épp kirobbant nemzeti felkelés miatt. Bár egységesen sem nem tagadták, sem el nem fogadták ezután a monofizitizmust, egyházuk gyakorlatilag a dwini nemzeti zsinaton (505–506) fogadta el a keletrómai császár Henotikon-rendeletét, ezzel gyakorlatilag hallgatólagosan elutasította Khalkédont.⁴⁶ A katolikus egyház részéről rendszeresen történtek próbálkozások az örményekkel való unióra, azonban mindig csak részeredményeket értek el. Ilyen volt az 1307-ben megkötött sziszi unió, azonban az örmények ezt 1314-ben visszamondták.⁴⁷ Ugyanígy, a ferrara-firenzei zsinaton, 1439. november 22-én az örmények uniót kötöttek a katolikus egyházzal, amelyben tisztázták a korábbi tévedéseket, gyakorlatilag azonban ehhez az unióhoz nem csatlakozott valamennyi örmény közösség.⁴⁸ A 17. század kapcsán megemlítendő a leMBERGI unió is, ami inkább uniói próbálkozások sorozata volt (1626–1686).⁴⁹

Az Erdélybe bevándorolt örmények a leMBERGI örményekhez hasonlóan, azok „mintájára” uniáltak. Két püspököt kell megemlíteni ehhez, az ősi, gregoriánus vallású Minász Eudoxiensist és Oxendio Virzirescót. Minász vezetésével vándoroltak be az örmények a Kárpát-medencébe, ekkor Beszterce lett a székhelyük, a katolikus egyházzal megkötött unió azonban Oxendio Virziresco tevékenység-

45 Örményország krisztianizációját az armenisták általában 301-ben jelölik meg, azonban a különböző tényezőket figyelembe véve mára több elmélet is kialakult ennek lehetséges időpontjáról, amelyek a 4. század különböző szakaszait jelölik meg a megkeresztelkedés időpontjául. A kérdésről bővebben: *Krikorian, Mesrob K.*: Die Armenische Kirche: Materialien zur armenischen Geschichte, Theologie und Kultur. Frankfurt am Main, 2002. 25–28.

46 *Meyendorff, John*: Birodalmi egység és keresztény szakadások. Az egyház 450 és 680 között. Bp., 2001. 143–148.

47 *Theologische Realenzyklopädie*. Hsg. Krause, Gerhard–Müller, Gerhard. Berlin–New York, 1979. Band IV. 52.

48 *Vries, Wilhelm de*: Rom und die Patriarchate des Ostens. Freiburg–München, 1963. 67–69. A zsinat örményekre vonatkozó szövegei: *Hoffmann, Gregorio*: Documenta Concilii Florentini de unione Orientalium. II. De unione Armenorum. 22. novembris 1439. Roma, 1935.

49 Alapos monográfiát írt a leMBERGI unióról és a korszak örmény egyházáról: *Petrowicz, Gregorio*: L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626–1686). Roma, 1950.

gének köszönhető. Virziresco a Moldvai Fejedelemség területén Botosan városban született 1655 körül, ahonnan 15 évesen ment Rómába, a Propaganda Fide kollégiumába, a „Collegio Urbano”-ba tanulni. Innen 1685 októberében küldték Erdélybe. Itt kezdődött el tulajdonképpen az ő missziós tevékenysége, a szakirodalom szerint ő ajánlotta az uniót Minas püspöknek is. Virziresco vezetésével az örmények rendszeresen imádkozták a vesperást, magyarázta nekik a katekizmust, és minden vasárnap prédikált. Emiatt azonban nem szerették őt, a katolikus vallást mintegy erőltette a népnek. Vardan Hunanean (1686–1715) lemergi örmény katolikus érsek segítségével azonban Minas püspököt végleg rábeszéltek a katolikus egyházzal kötendő unióra. Ennek eredményeképp az erdélyi örmények 1689-ben levelet küldtek Cantelmi lengyel nunciussal és a lemergi örmény érseknek, hogy valóban akarják az uniót. Ezután küldöttség is ment Lembergbe, azonban nem találták ott a nunciust, így Lembergől Virziresco útnak indult Varsóba, hogy Cantelmi nunciussal beszéljen.⁵⁰ A csatlakozás feltételül az örmények azt kérték, hogy saját maguk választhassák püspökeiket, ezt a kérést azonban a katolikus klérus nehezen fogadta.⁵¹ A helyzetet bonyolította, hogy Theodorus Wartanowicz örmény koadjutor püspök 1689. augusztus 28-án levelet írt Konstantinápolyból a Propaganda Fide bíborosainak az erdélyi örmények ügyében, a levélből az a szándék tűnik ki, hogy a püspöki székre számított. A helyzetet Wartanowicz halála oldotta meg 1700. február 12-én. Ez a katolikus egyház részéről is szerencsésnek tűnt, ugyanis Cantelmi nuncius és Francesco Bonesana lemergi theatinus prefektus Wartanowiczot hibásan eretneknek, az ősi örmény vallás követőjének tartotta.⁵² Végül 1690. október 2-án és 3-án VIII. Sándor pápa (1689–1691) két brevét adott ki, amelyekben kinevezte Oxendio Virzirescot aladiali címzetes püspöknek és az erdélyi örmények vikáriusának.⁵³ Virziresco tevékenységéről meglehetősen ellentmondásos képet kapunk, lelkipáztorként nagyon sok ember megszerette, azonban püspökként és egyházszerzőként erőszakosnak, szigorúnak tartották, sok elővigyázatlanyságot követett el.⁵⁴ Ezt mutatja a források egy része is. A Bécsi Nunciatura Levéltárában, Rómában⁵⁵ található például egy levél, amelyet 3 erdélyi örmény lelki-

50 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 86–87.

51 A püspök nép általi választása az örmények vallásának ősi eleme. Az örmény egyház „alkotmánya” ugyanis demokratikus, arisztokratikus és monarchikus elemeket egyesít, azonban a laikus hívők sokkal nagyobb mértékben részesedtek az egyház vezetésében, mint a többi keleti egyházakban. Egyes teológusok szerint az egyházi hatalom nem a klérus, hanem a nép kezében van. A nép választja papjait, többnyire a kézműves és a munkásrétegekből. A püspököket ugyanígy a nép választja a vardepetek, azaz a szerzetes doktorok rétegéből. A püspökök és az egyes egyházmegyék által delegált világiak választják az érsekek közül a katolikusokat. A kérdéstről bővebben: *Heiler, Friedrich*: Die Ostkirchen. München–Basel, 1971. 375, 379.

52 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 92–93.

53 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 94.

54 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 95.

55 A Bécsi Nunciatura levéltárában a 196-os kötet a „Miscellanea Rerum Armenicarum” címet viseli. *Wagner, Walter*: Die Bästende des Archivio della Nunziatura Vienna bis 1792. Römische Historische Mitteilungen (1957/1958) 2.

pásztor írt 1698-ban, ebben Virziresco tevékenysége ellen foglaltak állást és türannusként, zsarnokként szóltak róla.⁵⁶ Virziresco hirtelen és titokzatos halála érdekes kérdéseket vet fel. Bécsben halt meg, 1715. március 10-én. A Propaganda Kongregáció történeti levéltárában található jelentés szerint – amelyet a Propaganda Fide növendéke, Ludovicus Moscheros írt Bécsből néhány nappal később, március 13-án – a püspök halála meglepte a bécsi udvart is, éjjel beszállították őt a Szent János Kórházba és az egyház előírásai szerint a szentségeket is megkapta, segíteni azonban már nem tudtak rajta.⁵⁷

Utód nélkül halt meg vagy valakit kijelölt? A hirtelen halálnak mi lehetett a valódi oka? Az ő egyházszervezői munkáját hogyan értékeljük? Ezekre a kérdésekre csak pontos és részletes forrásfeltárással tudunk válaszolni, Virziresco fennmaradt bő levelezését is elemezve.⁵⁸

4.2. 1715-től a 18. század közepéig

A püspök halálát követően az erdélyi örmények egyháza egy bizonytalan, átmeneti időszakba került, amely idő alatt több intézmény és személy is igyekezett valamilyen módon befolyást szerezni az örmények felett, amelynek eredményeképpen az örmények végül a gyulafehérvári püspök joghatósága alá kerültek. Fontos megemlíteni, hogy az örményeknek voltak papjaik ebben az időben, azonban ezek önálló lelképásztori munkára nem voltak megbízhatóak. Sok esetben tanulatlanok voltak, de a „schismatikus” jelzót is megkaphatták, mert a nép ősi szokásait tartották.⁵⁹ Így Róma feladata volt, hogy olyan tanult embert küldjön az örményekhez, aki vezeteti egyházukat. Emiatt érkeztek különböző misszi-

56 ASV Arch. Nunz. Vienna vol. 196. fol. 181rv. „Estratto della Supplica di tre Sacerdoti Armeni di Transylvania in data di 20. febr. 1698. contro il Vescovo Oxendio.”

57 Petrowicz: La Chiesa... i. m. 103–104.; az eredeti levél: APF SOCG vol. 598. fol. 267r–268v. A Propaganda Fide Generális Kongregációja is tárgyalta az ügyet „Morte di Mons. Oxendio Virziresco Vicario Apostolico degli Armeni di Transylvania seguita in Vienna” címmel. Tehát ők is kiemelték a halál titokzatos, titkos voltát. Az ülésen született jegyzőkönyv: APF ACTA vol. 85. fol. 169rv.

58 Néhány forrás található róla Esztergomban, a Primási Levéltárban is, amelyekre Forgó András hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton hálásan köszönöm. Ezek a források kiválóan alkalmasak a Virzirescóról kialakított kép árnyalásához. Primási Levéltár (Esztergom) Archivum Ecclesiasticum Vetus, Sub Primate Széchenyi, 274. sz. iratcsomó Nr. 274/4 1–4. és 274/8.

59 Az örmény nép ősi szokásairól és az eretnekségről szólva fontos megemlíteni azt az általában 12 pontból álló listát, amelyet az örmények rendszerint aláírtak, ha uniót kötöttek a katolikus egyházzal, illetve ha felmerült a katolikus egyház részéről, hogy az örmények nem tartják megfelelően a katolikus előírásokat. Ennek a listának általában „*Errores et abusus ecclesiae armenae*” a címe. Több helyütt található az erdélyi örmények esetében is. Egyet közül Nicolaus Nilles már említett forrásgyűjteményében is. Nilles, Nicolaus: *Symbolae...* i. m. 916–918. Azonban itt csak 6 hibát közöl. APF SC Armeni vol. 7. 40r–42r: Mártonffy György erdélyi püspök 1719-es levelében az erdélyiek által aláírt „*Errores et abusus inter Armenos Transylvaniae vigentes*” 12 pontját küldte el Rómába. APF SC Armeni vol. 5. 665rv, 671rv: a lembergi örmények esetében 30 pontban sorolja fel a tévedéseket, „*Errori della nostra natione Armena*” címmel.

onáriusok hozzájuk, azonban állandó felelős vikáriust vagy épp püspököt nem kaptak ebben az időben.

Az örmények legelőször nemzeti gyűlést hívtak össze (Görgényszentimre), meg akartak egyezni a következő püspök személyében. A nézetek azonban meglehetősen ellenségesek voltak, így a gyűlésen úgy határoztak, hogy a Propaganda Fide Kongregációra bízzák a döntés lehetőségét. Átmene-tileg ekkor a gyulafehérvári püspök igazgatni kezdte az örményeket, arra hi-vatkozva, hogy Virziresco is adminisztrálta néhány esetben a latin rítusú ka-tolikus híveket.⁶⁰

Virziresco halálát követően először 1715. április 8-án foglalkozott a Propa-ganda Fide Generális Kongregációja az erdélyi örmények egyházkormányzati kérdéseivel. Cavalieri bíboros, a testület titkára javasolta, hogy a bécsi nunciust kérdezzék meg, hátha tud valaki alkalmas személyt az örmény püspöki szék be-töltésére, illetve Eliáról, a szmirnai érsekről is érdemes lenne információt kérni, mert pillanatnyilag nincs folyamatos elfoglaltsága. Stefano Stefanowicz Roszka nevét is szóba hozta a titkár, aki ekkor már Lembergben tevékenykedett mint ko-adjutor érsek. A bíborosok azonban nem akartak ezekkel a lehetőségekkel fog-lalkozni, a bécsi nuncius válaszát szerették volna legelőször megkapni. Körülbe-lül fél évvel később, 1715. november 15-én ismét foglalkozott a Hitterjesztés Szent Kongregációja az erdélyi örmények ügyével, azonban továbbra sem sok eredménnyel, a bíborosok a bécsi, illetve lengyel nunciustok válaszanak hiányá-ban nem kívántak az ügy lényegi kérdéseivel foglalkozni. 1716. januárjában Trombetti, a lengyel theatinus prefektus írt a Propaganda Kongregációnak leve-let, amelyben kifejtette, hogy Virziresco utódjaként a fent említett Stefano Stefa-nowicz Roszka megfelelő lenne, mert korábban is nagyon közel állt Virziresco-hoz, ugyanakkor kiválóan ismeri az erdélyi örmény szokásokat, valamint az egy-séget is fontosnak tartja. A Propaganda Fide 1719. március 13-i ülésén szóba ke-rült Giovanni Hovhannes, a kaffai uniált püspök is, azonban a bécsi nuncius vá-laszának hiányában továbbra sem született döntés. Ez az átmeneti, bizonytalan állapot maradt aztán fenn döntés hiányában gyakorlatilag 1735-ig, ami alatt az erdélyi latin szertartású püspökök voltak gyakorlatilag a vallási vezetői az erdélyi örményeknek. 1735. július 21-én a Propaganda Fide Generális Kongregációja ismét foglalkozott az erdélyi örmények ügyével, azonban a bécsi nunciustnak még ekkor sem volt válasza ebben az ügyben. Közben az örmények – anélkül, hogy bármilyen kompromisszumra hajlottak volna – különböző blokkokra és csoportokra szakadtak, akadályozva ezzel a probléma megoldását. Végül kény-telenek voltak belátni, hogy püspök nélkül maradtak.⁶¹

Kíváncsivá tett, hogy ebben az időszakban a Szentszék az erdélyi örmények helyzetét, mint egyházkormányzati kérdést, milyen módon kezelte. Ehhez meg-

60 *Tocänel, Petru*: Assesamento delle Missioni in Bulgaria, Valachia, Transilvania e Moldavia. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum*. Vol II. 1700–1815. Roma–Freiburg–Wien, 1972. 734–736.

61 *Petrowicz*: *La Chiesa...* i. m. 166–169.

vizsgáltam a Vatikáni Levéltárban a „*processus inquisitionis*” jegyzőkönyvek sorozatát az erdélyi egyházmegyére vonatkozóan. A jegyzőkönyvek az egyes püspökök kinevezésekor keletkeztek, megismerhető belőlük a kinevezésre kerülő püspök életpályája, az egyházmegye állapotát pedig mintegy pillanatfelvételenként mutatják be. Különböző tanúkat hallgattak meg, általában a területi nuncius palotájában – esetünkben a bécsi nunciusról –, akiknek kérdéssorokra kellett válaszolniuk mind a püspökre, mind a püspökségre vonatkozóan.⁶² Érdekes azonban hogy a hitelesített, hivatalos jegyzőkönyvekben egy esetben sem említik meg az erdélyi örményeket a 18. század lényegileg teljes időtartamát vizsgálva, igaz Oxendio Virziresco egy alkalommal, 1713-ban Mártonffy György kinevezése kapcsán tanúként szerepelt (ekkor épp Bécsben tartózkodott), de ő sem említette az örményeket az erdélyi egyházmegye állapota, felépítése kapcsán.⁶³

Ebben az átmeneti időszakban különböző gondok támadtak az egyébként is fiatal erdélyi örmény katolikus egyházban. A latin szertartású püspök nem ismerte az örmény liturgiát, nem ismerte a nyelvüket. A Moldvából érkező örmények pedig nem nézték jó szemmel, hogy egy idegen püspök tevékenykedik egyházukban. Az örmény klérus és nép azonban legalább abban egyezségre jutott, hogy kérvényben kérték a Propaganda Fide bíborosait, küldjenek felelős lelkipásztort nekik. Hivatkoztak arra, hogy Erdélyben minden népnek megvan a felelős vallási vezetője, legyen az görög katolikus vagy latin szertartású római katolikus. Megígérték azt is, hogy adományokkal, étellel fogják őt segíteni, iskolát hoznak létre az örmény gyermekek taníttatására. Ezek mellett 10 ezer forint adományozására is ígéretet tettek.⁶⁴

Az örmények közötti nyugtalan helyzetet, feszültséget illusztrálja az a levél, amelyet Theodorowicz Mihály szamosújvári örmény plébános ellen írtak az örmények 1735. szeptember 14-én. Az örmények szerint Theodorowicznak gyalázatos bűnei voltak, szakadást idézett elő, ezek miatt a gyulafehérvári és a kolozsvári bíróság elé akarták őt állítani. Végül Bécsbe menekült el a lelkipásztor.⁶⁵

62 A jegyzőkönyvek tartalmáról, helyéről és az eljárásról kiindulópontként lásd: *Galla Ferenc*: A püspökjelöltek kánoni vizsgálatának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. A magyar katolikus megújulás korának püspökei. Levéltári Közlemények 20–23 (1942–1945). 163–186.

63 *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*. Vol. 5–6. Patavii, 1952–1958. alapján sikerült az egyes püspökökre vonatkozó fontosabb vatikáni forrásokat azonosítanom. Az alábbi püspökök jegyzőkönyveit vizsgáltam meg: *Mártonffy György* (1713–1716) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 41. fol. 555r–568r.; *Illés András* (1697–1712) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 91. 468r–492v.; *Battyány József* (1759–1760) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 148. fol. 292r–301v.; *Bajtay József Antal* (1760–1772) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 165. fol. 384r–399v.; *Kollonitz László* (1774–1780) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 169. fol. 316r–356v.; *Battyány Ignác* (1780–1798) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 181. 438r–465v.; *Mártonffy József* (1799–1815) Arch. Consist., Processus Consist. vol. 203. fol. 455r–487v.

64 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 168–170.

65 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 1988. 166–173.

Az 1720-as években több misszionárius is tevékenykedett Erdélyben, akiket általában Rómából küldtek az örmények egyházát vizitálni, a feladatok ellátásában segíteni. Ilyen volt a mechtarista apát: *Cacciadur Arachiel* (Khacsatur Archeljan), aki velencei misszionárius volt (korábban a Propaganda Kongregáció római kollégiumának növendéke), akiről a 17. század végén még a konstantinápolyi örmény egyház vonatkozásában hallunk, majd a 18. században több alkalommal járt Erdélyben is. Konstantinápolyi működéséről David di S. Carlo karmelita 1700-ban azt írta, hogy élete példás, és gyakori beszédei gyümölcsözően hatottak.⁶⁶ Cacciadur Arachiel jelentéséből tudjuk azt is, hogy 1719-ben különböző hibák és problémák uralkodtak az erdélyi örményeknél, megújították az eretnek szokásokat. Egyszerre ünnepelték a karácsonyt és a vízkeresztet, tagadták Krisztus két természetét, nem tettek vizet a borhoz liturgia közben és más szentségek esetében is voltak eretnek dolgaik. Mártonffy György erdélyi püspök a panaszokról értesülve összehívta a klérust, azonban a vádaknak csak egy részét fogadták el.⁶⁷ Igen gazdag levelezése a Propaganda Kongregáció történeti levéltárában, Rómában megtalálható. 1719-ben huzamosabb időre, 3 évre érkezett Erdélybe, ahol 1722-ig maradt, képzett pap volt, az erdélyiek marasztalták volna, azonban vissza kellett térnie Velencébe.

Egy másik vizitátor volt a fent már említett *Stefano Stefanowicz Roszka* is, aki Lembergől érkezett Erdélybe. Az erdélyi örmények egyházaiban, Erzsébetvárosban, Szamosújváron, Gyergyószentmiklóson vallási társaságokat, plébániái kongregációkat alapított, amelyek az összetartozás érzését is erősítették az örményekben. Ezek a társaságok még a 18. század második felében és a 19. században is szerepelnek az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben mint működő, jövedelemmel rendelkező társaságok.⁶⁸ A gyergyószentmiklósi plébánián pedig megtalálható annak a Szűz Mária Mennybevételéről nevezett kongregációnak az alapító okirata és szabályzatai (örmény, illetve latin nyelven), amelyet Stefano Stefanowicz Roszka alapított ebben az időszakban.⁶⁹

1721-ben Erdélyben tartózkodott Jónás sebastei címzetes örmény püspök is mint Mártonffy György erdélyi püspök örmény vikáriusa, de rövid idő után távozott Erdélyből.⁷⁰

66 *Hoffmann, Gregorio*: Il Vicariato Apostolico di Constantinopoli (1453–1830) (Orientalia Christiana Analecta 103.) Roma, 1935. 23, 80.

67 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 173–174.

68 Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár (a továbbiakban: GYÉFL) Canonica visitatio. Példaként említtem Erzsébetváros örmény egyházközség visitatóit. 4. doboz. 9. kötet: Erzsébetváros 1766-os visitációja. 8 kongregációt sorol fel, amelyek közül 3-at 1729-ben alapítottak, a Szentháromságról elnevezett kongregációt (*Congregatio Prima Sanctissima Trinitatis errata*), a Szent Annáról és Joachimról elnevezett kongregációt (*Sexta Sancti Anna et Joachim*), valamint a Mária Mennybevételéről elnevezett kongregációt (*Octava Congregatio Beate Marie Virgine in Caelos assumpta*).

69 Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Levéltára. Jelzet nélkül. (A Historia Domus című kötet első fele tartalmazza az említett okiratot.)

70 *Petrowicz*: La Chiesa... i. m. 168.

Az erdélyi örmények missziója szempontjából fontos megemlíteni a *mechitarista* szerzetesrend tevékenységét. Bár mint misszionáriusok, a mechitaristák már a 18. század elején megjelentek Erdélyben, rendházalapításra csak később került sor, Erzsébetvárosban.⁷¹ Ávedik Lukács szerint 1729-ban jelentek meg a velencei mechitaristák, rendházat és iskolát 1744-ben alapítottak, amikor a helyi tanácsos, Kopacz Péter telket adományozott nekik.⁷² Szerzetesrendjükéről tudni kell, hogy a rendalapítóról, az 1676-ban Sebastéban született Mechitár apátról kapta a nevét, a szerzetesek a bencés rend reguláját vették alapul, emiatt örmény bencéseknek is nevezik őket. Az első rendház 1703-ban létesült a Peloponnészi-félsziget délnyugati részén, Methonéban; 1715-ben költöztek Velencébe.⁷³ A 18. században azonban 2 ágra szakadtak, a velenceiektől a bécsi ág vált külön.⁷⁴ A mechitaristák küldetése az örmény kultúra ápolása volt, emiatt az iskolák mellett nyomdát üzemeltettek Bécsben és Velencében. Az innen kikerülő könyvek az erdélyi örmény könyvtárakban is megtalálhatóak, például az 1718-tól velencei mechitarista nyomdaként működő Antonio Portoli nyomdájából származó kötetek.

5. MINAS BARUN APOSTOLI MISSZIONÁRIUS TEVÉKENYSÉGE

A korszak erdélyi örmény misszionáriusainak sorába illeszkedik Minas Barun is. Konstantinápolyi származású volt, majd Rómába ment tanulni. A Propaganda Kongregáció római kollégiumának katalógusa, a „*Katalogus Alunorum Venerabilis Collegii Urbani de Propaganda Fide*” alapján találtam meg a következő adatokat. 1712-ben lépett be a kollégiumba, ekkor 17 éves volt. Minas Barun neve innentől kezdve rendszeresen megjelenik a kollégium növendékeként a következő évek katalógusaiban is: 1717, 1718, 1719, 1720 és 1725.⁷⁵ A kollégiumba való felvételét a fent említett Cacciadur Arachiel ajánlotta. Ebben az ajánlásban olvashatjuk – amely 1712. szeptember 12-én keletkezett –, hogy Galanus, a konstantinápolyi vikárius küldte Minas Barunt Cacciadur Arachielhez. 1722-ben, tehát 27 évesen küldték apostoli misszionáriusként Erdélybe. Fiatal és tapasztalatlan volt azonban, nem értékelték a helyiek a működését. Magatartása ellentétbe vezetett a klérus és az örmény hívők között. Ki nevezése után még 1722-ben Bécsből hivatalosan is megerősítették azt a dekrétumot,

71 APF SC Armeni vol. 12. fol. 9rv. Velencében írt levél, amely a mechitaristák ebesfalvi és péterváradai missziójáról szól. Tehát a mechitaristák valóban misszióknak tekintették az erdélyi örmények ügyét.

72 *Ávedik L.*: Szabad királyi Erzsébetváros... i. m. 160.

73 A velencei rendházról képekkel is illusztrált rövid cikk: *Holthof, L.*: Das Mechitaristenkloster auf der Insel San Lazzaro bei Venedig. Über Land und Meer 87(1902) Heft 4. 132–134.

74 A bécsi mechitaristákról nemrég jelent meg az alábbi összefoglaló monográfia: *Arat, Mari Kristin*: Die Wiener Mechitaristen: armenische Mönche in der Diaspora. Wien–Köln–Böhlau, 1990.

75 Az 1720 és 1725 közötti évek katalógusait nem találtam meg. APF SC Collegio Urbano vol.4. (1708–1727).

tumot, amellyel Róma Minas Barunt az erdélyi örmények missziós vezetőjévé nevezte ki.⁷⁶

Az erdélyi római katolikus püspök, Antalffy János (1724–1728) két alkalommal is tájékoztatta a Hitterjesztés Szent Kongregációjának bíborosait Minas Barun tevékenységéről. Az első levelet 1726. augusztus 8-án írta a püspök, amikor egy apostoli látogatás után a Székelyföldről visszatért.⁷⁷ Ebben a bíborosok 3 kérdésére válaszolt a püspök: Az ebesfalvi örményeknek van elég pénzük templomok építésére? Az örmények hogy ünneplik az ünnepnapokat és hogy tartják a szombatokat?⁷⁸ A harmadik kérdés Minas Barunra vonatkozott. Itt hallunk Minas Barun hibáiról, azonban Antalffy János következő leveléből – 1727. szeptember 7. – részleteiben ismerhetjük meg ezeket a problémákat.⁷⁹ Itt már az örmények közötti vitákról is hallunk, és több pontban felsorolva ismerhetjük meg Minas Barun erkölcsseit és tetteit, „*de moribus et actibus*”.

A Szent Kongregáció ügymenetére jellemző – feljebb már írtam róla –, hogy egy-egy kérdésről egy-egy bíboros referált a generális üléseken. Minas Barun ügye bonyolultabb lehetett, így a referáló bíboros előzetesen egy összeggést, „sommario”-t készített, amelyből a teljes ügy lényegét meg lehet ismerni.⁸⁰ Innen értesülünk, hogy a gyulafehérvári püspök a kongregáció titkos kérésére készítette el Minas Barun tetteiről a felsorolását. A kérdéseket pontosan megkapta, így ezekre kellett válaszolnia. Az összeggés alapján ismertetem a vádakat, amelyekkel a püspök és mások megvádolták Minas Barunt.

Az első vád szerint Minas Barunt valaki feljelentette egy nagy botránya miatt, mert nem figyelte meg az örmények bőjti szokásait. Nemtörődömségében a magyarokkal és németekkel evett, ahelyett, hogy betartotta volna a szombati bőjtöt, amit a többi katolikus pap is betartott. Nagyon sokan nem tartották meg a heti bőjtöt karácsony előtt, amivel Minas Barun nem foglalkozott. Erre a vádra Minas Barun úgy válaszolt, hogy az örmények nagyon messze vannak egymástól Erdélyben, összekeverik a szabályokat. Valaki a római katolikus bőjtöt tartja meg, valaki az örmény szokások szerint él, valaki mindkettőt megtartja vagy éppen keveri.⁸¹ Ezért szerinte jó, ha a régi szokások is megmaradnak, majd folyamatosan vegyék át az új szokásokat. Ezt azért tartották a bíborosok problémának, mert a Propaganda Fide titkárának 1702. január 31-én kiadott dekrétuma szerint a misszionáriusoknak kötelező a megtérített népekkel betartatni a katolikus gyakorlatot.

76 APF SC Armeni vol. 7. fol. 431r.

77 APF SOCG vol. 661 fol. 217r–218r. „*Redux ex vistatione Siculica*...” kezdetű levél.

78 Ez a kérdés minden bizonnyal amiatt volt fontos, mert az erdélyi örmények nemrég csatlakoztak az unióval a katolikus egyházhoz, és még ebben a korban is sok esetben hallani arról, hogy megtartották néhány esetben ősi vallási szokásaikat. Vö. az 59. lábjegyzetben az „*Errores et abusus*”-ról írottakkal.

79 APF SOCG vol. 661. fol. 213rv.

80 APF SOCG vol. 661. 206r–210r.

81 Vö.: APF ACTA vol. 133. 482v. Minas Barunnak az erdélyi örmény néppel kell foglalkoznia, amely 4 helyen, elszórva él, nem egyeznek a bőjti hagyományaik, az egyik csoport a római szerint, a másik az örmény szerint él, a harmadik keveri a kettőt.

A második vád Minas Barun személyiségére vonatkozott, ugyanis ambíciózus volt, magasabb rendűnek érezte magát. Antalffy püspök szerint vardapetnek, azaz doktornak szólíttatta önmagát és püspökként tevékenykedett.

A harmadik vád a jövedelmekre vonatkozott. Oxendio Virziresco püspök jövedelmeire is igényt tartott a misszionárius jogosultsága nélkül.

Pénzügyi bűnt is elkövetett, bűntársakkal együtt jogtalanul szerzett pénzt, bűntársai azonban megkapták büntetésüket. Minas Barun erre a vádra azzal felelt, hogy ilyen összeget fáradalmainak, tevékenységének kiadásai miatt szerzett meg. A püspök mint informátor az ügy részleteiről azonban nem árult el továbbiakat.

Az ötödik vád az esketésre vonatkozott, ugyanis vérrokonság harmadik fokán álló személyeket adott össze, ezzel házasságjogi problémákat is előidézett.

A hatodik vád a papi szolgálatra vonatkozott. Minas Barun alig prédikált, sőt, hogy a prédikálástól megszabaduljon, ide-oda járkált. A katolikus hit terjesztésében misszionáriusként nem nagyon tevékenykedett. Katolikus papként házába fogadott egy özvegyasszonyt, vele lakott. Ez a vád azért is érdekes, mert a gyulafehérvári püspök erről semmit sem mondott, a bíborosok máshonnan kaptak ezzel kapcsolatos információt.

A hetedik vád szerint Minas Barun nagyon örült annak, hogy megkapta a misszionáriusi hivatalát, azonban ez nem volt elég, a vikáriusi címet is meg akarta szerezni magának.

A Szent Kongregáció érdeklődött a „*Collegio Urbano*”, azaz a Propaganda Kongregáció római kollégiumának erdélyi növendékei körében is. Ők hozzátartozóiktól leveleket kértek, amelyekből szintén az derül ki, hogy igen nagyok a hibák Minas Barun körül. Pénzt csalt ki, uzsoráskodott. Miatta a nép veszekedni kezdett.

Minas Barun leveleiből a problémákat más szemszögből ismerhetjük meg. Amit megérkezése után küldött Rómába, abban a népéért aggódó igazi lelkipásztor képe jelenik meg.⁸² Ebből megtudjuk, hogy Szamosújvárott tevékenykedett, ahol minden vasárnap igyekezett a népet a hit misztériumaiba bevezetni, tanítva a papokat és a fiatalokat. Ebben a levélben 2 kéréssel fordult a bíborosokhoz: küldjenek olyan dolgokat Erdélybe, amelyeket ő a nép között szét tud osztani; illetve szerezzenek búcsúengedélyeket a szamosújvári templom oltárainak, mert ez az egyszerű népnek is nagy segítséget jelentene. Egy későbbi levelében azonban már védekezik a bíborosok előtt az őt ért támadások kapcsán.⁸³ Ekkor már tudta, hogy viták és kétségek vannak személyét illetően. Kifejtette ebben a levélben azt is, hogy csak Istennek tartozik felelősséggel, annak ellenére, hogy Rómától messze lakik, bízik abban, hogy méltóságát vissza tudja szerezni. Küldetésének problémáit a nép tehetetlenségéhez kötötte. Azt kérte a bíborosoktól, ha igaz és pontos információkat akarnak személyéről szerezni, akkor keressék meg például Emanuel monachust (aki ekkor Erdélyben tevékenykedett mint mech-

82 APF SC Armeni vol. 7. fol. 467r.

83 APF SOCG vol. 654. fol. 423r–424v.

tarista és „egyszemű”-ként beszéltek róla). Minas Barun szerint a róla alkotott negatív kép az irigységnek köszönhető.

A Propaganda Fide levéltárában található Minas Baruntól egy kérvény, amely egy könyvlistát tartalmaz. Minas Barun könyveket kért a Propaganda Fidétől a hivatali feladatok ellátására és az örmény lelkek javára – áll a kérvényben.⁸⁴ Ezek a könyvek ma rendszerint megtalálhatóak az erdélyi örmény könyvtárakban. Legfőképpen az alábbi könyvekre volt szüksége: Summa Doctrinae Christianae Armenae (4 másolat), Liturgia Armena (3 példány), Thomas à Kempis (Krisztus követése örmény nyelven, 2 példányban), Dictionarium Villotte (2 példányban)⁸⁵, Explanatio fidei (4 példányban), Commentarius in Evangelia (3 példányban), Concordia armenorum (2 példányban), Professio fidei armena (3 példányban), Galanus: Conciliationes (2 példányban).

A Propaganda Fide feladata volt ellátni a missziókat könyvekkel, amihez külön nyomdát létesítettek. A Minas Barun által kért könyvek ebből a nyomdából kerültek ki. Ez azonban nem volt egyedi eset. Ha a Propaganda Fide történeti levéltárának köteteit lapozgatjuk, rendszerint találkozunk olyan kérvényekkel, amelyeket az egyes misszionáriusok küldtek, hogy könyveket kapjanak szolgálataik ellátására. Minas Barun kérvénye mellé összehasonlításként említettem Theodorowicz Mihály erdélyi örmény lelképásztor kérvényét, aki hasonló teológiai, illetve katekézis jellegű, valamint örmény nyelvű könyveket kért. Ő azonban jóval gazdagabb listát küldött, és nem elégedett meg a művenkénti 3-4 kötetrel, általában 8-10 példányt kért egy-egy munkából.⁸⁶

A Propaganda Fide Generális Kongregációja több alkalommal is foglalkozott Minas Barun tevékenységével. Az 1722. január 19-i ülés jegyzőkönyve arról tájékoztat bennünket, hogy Minas Barun pénzt kapott Cacciadur Arachieltől, aki meglátogatta őt Szamosújváron.⁸⁷ A pénzzadás kapcsán a missziók anyagi ügyeiről annyit érdemes megemlíteni, hogy az egyes szerzetesrendek mellett Rómából a Propaganda Kongregáció is küldött az egyes missziós állomásokra pénzt. A Propaganda Fide fontosnak tartotta azt a „misszionológiai” elvet – amelyet a már említett 1702. évi dekrétumban fejtett ki –, hogy a misszionáriusoknak a katolikus vallás szabályait be kell tartatni a hívekkel. Szerintük Minas Barun ezt nem tartotta fontosnak.⁸⁸ Nagyon érdekes, hogy Minas Barunt Erdélyből való távozása után több évvel még mindig mint erdélyi örmény misszionáriust említették a bíborosok. A későbbi jegyzőkönyvek arról tájékoztatnak bennünket, hogy 1733-ban a bécsi udvarban tevékenykedett és az erdélyi, erzsébetvárosi örmények ügyeiben próbált segíteni.⁸⁹

84 APF SOCG vol. 633. fol. 38.

85 Jacobus Villotte tevékenységéről bővebben: *Kovács Bálint*: Francia jezsuita örmény misszióban (Jacobus Villotte munkássága). Elhangzott előadás. A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Tudományos Konferencia. Piliscsaba, 2004. november 8–10.

86 APF SOCG vol. 617. fol. 385r.

87 APF ACTA vol. 92. fol. 63rv.

88 APF ACTA vol. 103. fol. 483r.

89 APF ACTA vol. 103. fol. 564r–566r. Bécsi tevékenysége az alábbi 2 levélből is tanulmányozható, amelyek 1730-ban és 1730-ban íródtak: APF SC Armeni vol. 9. fol. 255rv., illetve fol. 351r.

Bécsi tevékenységét kiválóan illusztrálja III. Károly (1711–1740) kiváltságlevele 1733-ból, amely Minas Barunt mint a szépművészet, bölcsészet és teológia ismerőjét, a Szentszéktől rendelt papot említi, az örmények kiváltságlevele gyakorlatilag az ő közvetítőmunkájának komoly eredménye.⁹⁰ Ő ismertette a bécsi udvarban az erzsébetvárosi örmények problémáit, amelynek hatására megszülettek a kiváltságok. Az okiratban nyoma sincs annak, hogy Minas Barunt bármilyen negatív tulajdonsága vagy tette miatt ítélnék meg, sokkal inkább tisztelettel emlékeznek meg róla. Az okirat 12 pontban rögzíti az erzsébetvárosi örmények jogi lehetőségeit és privilégiumait. Az első pontban a várost önkormányzattal rendelkező várossá nyilvánítják, új névvel nevezik, az eddigi Ebesfalva elnevezést latinul az Elisabethopolis, németül az Elisabethstadt, magyarul az Erzsébetváros elnevezés váltja fel. Egyúttal mint kiváltságos települést elkülönítik az ebesfalvi uradalomtól. A második pontban ezt tovább részletezi az oklevél írója, az örmények és az ebesfalvi uradalom területét egyértelműen határolják el a továbbiakban egymástól, amely után készítsenek az egyes javakról összeírást. A harmadik pontban az örményeknek fizetendő illetékekről van szó, abban az esetben, ha az ebesfalvi örmény családok új házakat akarnak építeni, vagy eddig máshol lakó örmények Erzsébetvárosban akarnak a továbbiakban letelepedni. A negyedik pont kifejezetten missziós problémákat rögzít. Ebben egyértelműen le van írva, hogy az erdélyi örmény közösség vezetője az erdélyi latin szertartású püspök. A püspök feladata és kötelessége, hogy felügyelje az örmények vallási viszonyait, és vigyázzon arra, hogy a keleti szakadár, schismatikus örmény tanokat (így Eutyches és Dioskoros tanait) ne vegyék vissza. Fontos, hogy megfelelő számú és szakmai ismeretekkel rendelkező pap szolgáljon az erdélyi örmények között, a nép javára, akiket az egyes városok megfelelő javadalmazásban részesítsenek. A szakadár örményeknek Erdély területén nem szabad istentiszteletet bemutatni. Ez alól csak a kereskedés céljából átutazó örmények a kivételek, akik rövid ideig tartózkodnak csak a területen. Az ötödik pontban megjelöli az örmények ügyeinek feljebbviteli fórumát: polgári ügyekben a Guberniumhoz, gazdasági ügyekben a Udvari Kamarához tartoznak. A hatodik pont a tisztségviselőkről szól. A városi önkormányzatiság testületének a polgárság által választott főbíróból és 12 tanácsosból kell állnia, melyhez tartozik még a jegyző személye. Csak jámbor és a hivatali feladatok ellátására alkalmas személyek választhatók. A választásról a kamarát értesíteni kell. Minden évben kell választást tartani, amely rendszerint január 2-án történik. A továbbiakban a kiváltságlevél szól az örmények kereskedelmi privilégiumairól, a szabad kereskedésről, az évenkénti három országos vásár tartásának lehetőségéről, majd az Ebesfalvához tartozó erdők használatáról és a Nagy-Küküllő folyón való átkelésről. Az ebesfalvi kastélyban veszély esetén az örmény kereskedők a portékáikat elraktározhatják. A kiváltságlevél tizenkettedik pontja az évente fizetendő adókról és illetékekről szól.

90 *Ávédik L.*: Szabad királyi Erzsébetváros... i. m. XVII. (39. számú forrás.)

6. EREDMÉNYEK

Dolgozatomban átfogó képet kívántam nyújtani az erdélyi örmény katolikus egyházzal, koncentrálni az unió megkötésére és az utána következő néhány évtized eseményeire. Kiemletem egy Rómából érkezett misszionáriust, akinek személyén keresztül lehetett a korszak egyházának problémáit ábrázolni.

Eddig Minas Barunnal a szakirodalom csak érintőlegesen foglalkozott, Lukácsy Kristóf és Gregorio Petrowicz is néhány mondatot írt mindössze róla. Az erdélyi (gyulafehérvári⁹¹ és örmény plébániai levéltárak) és magyarországi levéltárakban eddig semmilyen, míg Rómában, a Propaganda Kongregáció történeti levéltárában viszonylag gazdag anyagot találtam róla. Személye érdekes, mert eléggé sajátos és ellentmondásos misszionáriusi tevékenységet folytatott. Személyén keresztül azonban alapjaiban lehet ábrázolni és megismerni azt a helyzetet, amely Oxendio Virziresco halálát követően kialakult az erdélyi örmény katolikus egyházban, az időszakot kiválóan reprezentálja Minas Barun tevékenysége. Érdekes az, hogy a korszakban rendszerint problémák adódtak az örmény lelképásztorokkal. Említettem Theodorowicz Mihály és Virziresco problémáit. Emellett a Bécsi Nunciatura levéltárában Rómában található egy jegyzőkönyv egy besztercei pereskedésről, amelyet Budakowicz Lázár örmény plébános ellen folytattak az örmények 1697-ben.⁹² Ezek jelzik, hogy a diaszpórában egy hatásos vezető hiánya esetén bizony komoly problémák adódtak az egyház-szervezetben.

Sokat hivatkoztam Gregorio Petrowicz 1988-ban megjelent monográfiájára, aki elsősorban a lemergi örmények helyzetét elemezte, azonban az erdélyiekre is szól egy-egy fejezetben. Munkájában a lemergi és erdélyi örmény egyház folyamatos és szoros együttműködéséről beszél a kezdetektől fogva, ezt próbálja lengyel származású szerzetesként bebizonyítani. Kérdés számomra, hogy valóban ekkora mértékű volt-e a két egyház együttműködése, az erdélyi örmények kapcsolataiban valóban első helyen álltak-e a lengyelhoni örmények? Néhány hónapos kutatómunka után egy monográfiát nehéz lenne megcáfolni, nem is volt ez a célom. Viszont tény, hogy a 18. században az erdélyi örmények kiszakadtak az örmények közösségi hálójából, egyre inkább „erdélyiek” lettek, és sokkal inkább – a Habsburg-orientáltság miatt is – a bécsi udvar lett a fő támaszuk. (Illetve a bécsi udvarnak is támaszai lettek.) Munkámban Minas Barun bemutatása mellett igyekeztem átfogó képet adni a korról, a többi személy, szervezet tevékenységét is bemutatva az erdélyi örményekkel kapcsolatban. Hogy sikerült-e a megfelelő arányokat megtalálnom, azt csak a témában való – remélhetőleg megvalósuló – hosszú kutatásokkal lehet majd igazolni vagy cáfolni.

91 Bár Csala Rita nemrég megjelent tanulmányában ír arról, hogy örmény nyelvű dokumentumok találhatóak, és személyesen is kerestem az erdélyi örményekre vonatkozó adatokat, a 18. század első feléből csak érintőleges források maradtak fenn. *Csala Rita: A Gyulafehérvári Érseki és Főkapitányi Levéltár története és mai állapota. Levéltári Szemle 2004/2.* 64.

92 ASV Arch. Nunz. Vienna vol. 196. fol. 159r–160v.

BÁLINT KOVÁCS

ARMENIAN CATHOLIC CHURCH IN TRANSYLVANIA
AND THE SACRA CONGREGATIO DE PROPAGANDA FIDE
IN THE FIRST DECADES OF THE 18TH CENTURY

Examining the history of Transylvania in the 17–18th centuries, we can be the witness to a special process of religion- and church history. Armenian people living in Moldavia and Poland settled down en masse in Transylvania and soon they contracted a religious union with the catholic church. They had a separate religious leader in the character of Oxendio Virziresco, the bishop of Aladia, apostolic vicar. Separateness perished temporarily first with the death of Virziresco and soon it has gone irrevocably. The area after Virziresco was full of problems and it contributed to this obscureness that missionaries from Rome, Venice and Lemberg came to the Armenian people to deal with their church. More other organizations tried to have an influence on the Armenian Catholic Church in Transylvania, for example: Sacra Congregatio de Propaganda Fide from Rome, Apostolic Nunciature from Vienna, mechtarist monks from Venice, the catholic archbishop from Lemberg and the Roman Catholic bishop from Gyulafehérvár (Karlsburg). This situation can be easily understood with presenting the personality and activity of a missionary, Minas Barun, who was from Constantinople and was sent to the Armenian people of Transylvania for ministerial works after his studies in Rome. His special and contradictory business caused tension, so he had to leave Transylvania after a few years. His personality is very interesting because he was an inconsistent and special missionary. So we could get to know and illustrate the state of the Armenian Catholic Church in Transylvania after the death of Oxendio Virziresco by Barun's personality.